

կաց բազում տղայք և արար իւր ղուլ, նոքար և թուփչի, ինչպէս երբեմն Օսմանցոց Օրխան սուլթանը քրիստոնեայ մանուկներէց կազմեց Ենիչէրիների գունդը:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԾԱԾԿԱԳԻՐ.

Մեր այս 19րդ դարի սկզբում, երբ ամբողջ Եւրոպան դղրդում էր Նապոլէոն Ա-ի ոտքերի տակ, Հայ ազգը՝ Պոլսից մինչև Մոսկուա, Աժդարխանից մինչև Պարսկաստան և Տաճկաստան զբաղուած էր Կաթուղիկոսական վէճերով, որ մեր պատմութեան մէջ յայտնի են «Դաւիթ—Դանիէլեան Կռիւ», անուամբ: Այդ կռուի վերաբերութեամբ բացի բերանացի աւանդութիւններից ունինք և շատ մեծ գրաւոր նիւթ, անթիւ նամակներ՝ թէ մասնաւոր մարդկանց մօտ և թէ դիւանատանց մէջ, պաշտօնական գրութիւններ և այլն: Այդ նիւթի մի մասը հրատարակուած է արդէն, բայց անտիպ մնացած, մութ և նոյն իսկ գլխովին անծանօթ կէտեր դեռ շատ կան:

Ընթերցողը որպէս զի ըմբռնէ այդ գրաւոր փաստերի հրատարակութեան և մշակման կարեւորութիւնը, պէտք է յիշէ որ Դաւիթ—Դանիէլեան կռիւը լոկ պարսկական բռնութեանց, պատիժների. ծեծ ու բանտի և սպանութեանց պայքար չէր, այլ դարազուլիս մեր նոր պատմութեան, մի ահագին վէճ երկու կուսակցութեան մէջ, որին մասնակցում էին ոչ միայն բոլոր Հայ ազգը, այլ և մեզ տիրող երեք մեծ պետութիւնները: Ամենամեծ գործողն էր այդ բոլոր եղելութեանց ընթացքում Ներսէս աշտարակցին, որի կողմը (Դանիէլեան) և վերջի վերջոյ տանում է յաղթանակը: Եջմիածինը աւերուեց այդ կռիւների ժամանակ, կողոպտուեց, միաբանները ցրուեցան, շատերը ծեծուեցան, կաթուղիկոսները կրեցին բանդ և պատիժ, տեսակ տեսակ անպատուութիւններ, պարսկական ճաշակով: Կուսակցութիւնները չէին խնայում ամեն ճիգ և ջանք հակառակորդներին որսալու, թակարդի մէջ ձգելու, լրտեսելու և վնասելու համար:

Եթէ մարդկային կեանքն անգամ ապահովի չէր, ուր մնաց

նամակների գալտեքը և ընդհանրապէս զրաւոր յտրաքերէ-
թիւնները: Տիրող հողմը բռնում էր հակառակօրդների գրերը,
բայց անում առանց որ և է խղճահարութեան և պարունա-
կութիւնը իմանում: Պատիժները թափւում էին անձրևի նը-
ման: Միւս կողմից լռելն էլ անկարելի էր: Եջմիածնից դուրս
եղած կամ պարսպի մէջ փակուած կուսակիցները միմեանցից
պէտք է տեղեկութիւն, խորհուրդ և օգնութիւն ստանային:
Այս նպատակի համար էլ գործ էին դնում ամեն միջոց: Նոյն
իսկ վանքից և յաղթող հակառակօրդների ճանկերից փախչե-
լու փորձեր եղան:

Ահա այսպիսի մի նեղ ժամանակ հնարուեց այն ծածկագրու-
թիւնը, որի բանալին գտնելը մեզ յաջողուեց և որի մասին խօ-
սելու ենք ներքևում:

Պ. Աղէքսանդր Երիցեան իր գրած «Ներսիսի կենսագրու-
թեան» (1877, Թիֆլիզ) մէջ ասում է.

«Թէև լսած էինք այս մասին (ծածկագրի), բայց մեզ չէ
պատահած տեսնել այդ գրութիւնները: Հանգուցեալ Սո-
րեանց Սրբր մագիստրոսի «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Եջ-
միածնի 1762—1831» գրքի մէջ (եր. 65) այս մասին տեղեկա-
նում ենք, որ ըստ վկայութեան Մեծ. Պ. Զայրմայր Մսերեանի,
Եջմիածնի մէջ մինչև հիմայ գտնւում են Դաւթեան և Դանի-
էլեան կուսակցութեանց թղթակցութիւնները: Ընդ միմեանս
և մանաւանդ ընդ Ներսիսի վարդապետի, գաղտնածածուկ
իմն և նորահնար նշանագրովք: որոց ընթերցանութեան բա-
նալին 1862 թւին գտած է սրբազան Գաբրիէլ Այվազեան Արքե-
պիսկոպոսը: Այս նշանագրերից մէկ թերթը, որը որ կարգա-
ցուած է, ներկայացնում է մի անարագիւր նամակ, որ Դանիէլի
մօտէն անջնջելից մէկ գրած է առ Ներսէս. նամակը սկսւում այս-
պէս. «Ներսէս վարդապետ հոգւոյս հաւոր: Այս նշանագրերի
հրատարակութիւնը ցանկալի է ոչ միայն իւր բովանդակու-
թեամբ, այլ և նորա համար, որ (իմանա՞նք թէ) դարուս
սկիզբներում, այն խուար և ռգէտ ժամանակներում Առիոյի
մի անկիւնի մէջ մի երկու հայ վարդապետաց սրամտութիւնը
հարկից որ աստիճանի զարգացած էր և թէ ինչ մտքերը որ
տեսակ նշանագրերով էին արտայայտում: Եւ այս ծածկագրերի մասին առաջին անգամ լսեցի Նամա-

խում 1879—80 թուին, Գերապատիւ Թադէոս Եպիսկոպոս (այժմ Արքեպիսկոպոս) Զիւնականը, որ թեմակալն էր, խօսելով այդ ծածկագրերի մասին, ցոյց տուեց ինձ իւր մօտ գրտնուած երկու օրինակը, որ ինքն իբրեւ հնութեանց սիրող պահպանում էր ամենայն հոգածութեամբ։ Ընթերցանութեան մի քանի անգամ արած փորձերս ինձ չյաջողեց։ Այդ տարին էլ վախճանուեց Գեր. Այվազեան։ Միւս կողմից աւելորդ էլ էր Գեր. Այվազեանին դիմելը, քանի որ Գերապատիւ Թադէոս Եպիսկոպոսը հաւաստում էր, որ իւր մօտ գտնուած օրինակներն եղել են Այվազեանի մօտ, բայց չեն վերծանուել։ Ուրեմն և շատ դժուար է բացադրել Պ. Զ. Մսերեանցի հաւաստածը՝ թէ Գեր. Այվազ. Եպիսկոպոսը վերծանել է այդ ծածկագրերը, Գեր. Այվազեան Արքեպիսկոպոսը կենդանի էր դեռ այդ ժամանակ և անշուշտ կարդացած կլինէր թէ Մսերեանցի և թէ Պ. Երիցեանի գրածները և զարմանալի է, որ ոչ մի կերպով պատասխանած չէ։ Գեր. Այվազեան քանքարաթագոյցներից չէր որ գտածը պահէր և չյանձնէր տպագրութեան կամ Թիֆլիզում ցոյց չտար այնչափ հետաքրքրուողներին, Վերջապէս Գեր. Այվազեան եթէ կարդացած էր այդ ծածկագրերով գրուած մի նամակ, այնուհետեւ ասանց որ և է դժաստութեան, մի քանի րուպէի մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք ներքեւում, կարող պիտի լինէր վերծանել և նոյն գրութեամբ ուրիշ նամակներ։ Նա տեսել էր Գեր. Թադէոս Արքեպիսկոպոսի մօտ գտնուած երկու օրինակ ծածկագրերը, որ և առանց կարդալու վերադարձրել էր։ Իսկ այն միակ թերթը, որ իբրեւ թէ 1862 թուին կարդացուել է՝ եղել է անսպառաքիլ և հրոսած Դանիէլ Ժոպէլ անյինքնէրի մէջ։ Այսինքն երկու բան, որ միասին չէին կարող լինել, եթէ անստորագիր էր, ուրեմն և յորտեղից և կամ ինչպէս իմացան որ գրողը Դանիէլ Ժոպէլ անյինքնէրից է։ Իսկ թէ ծածկագրերը գործ էին ածում միմիայն Դանիէլեան կուսակիցները, այդ արդէն մակաբերութեան կարօտութիւնն չունի և չունէր։ Երկու կուսակցութիւնն էլ եթէ ծանօթ լինէին ծածկագրերին, այն ժամանակ այլ ևս ծածկագիր չէր լինիլ, այլ մանկական մի խաղ, ինչպէս տեսնում ենք հին ձեռագրերի և արձանագրութեանց մէջ. գաւառականագիր, կէտագիր, պատնւագիր ևն. ևն։

Բայց Ներսիսին և իւր կուսակիցներին հարկաւոր էր մի ծածկագիր, որ անվերծանելի լինէր գաղտնիքը չգիտցողներին, Ամեն օր դէպքերը անպակաս էին և նամակները բռնուում էին, ուստի և յոյսը միմիայն ծածկագրի անընթեռնելի լինելուն վրայ էր: Նոյնպէս անհրաժեշտ էր որ այդ ծածկագրերը լինէին նոր բան, որովհետեւ եթէ հին գրքերից կամ վարդապետներից սովորած բան լինէր, կարող էին ուրիշներն էլ, հակառակորդներն էլ գիտենալ, ուստի և մենք ենթադրում ենք ամենայն իրաւամբ որ այս դարի հէնց սկզբին, կամ մի երկու տարի առաջ, հնարած պէտք է լինէին այդ ծածկագրերը և հաւանականաբար Ներսիսի, իբրեւ ամենասրամիտ և գործունեայ, միանգամայն խորամանկ և սաստիկ հաստատակամ մարդու, ձեռամբ: Այս իսկ պատճառաւ մենք այդ գրութեանը տուինք Ներսիսեան ծածկագիր անունը:

Մեր մօտ գտնուած (Գեր. Թադէոս արքեպիսկոպոսի) երկու օրինակ ծածկագիր նամակները, ինչպէս և հաւանականաբար 1862 թուին Այվազեանի տեսածը, ուղղուած են Ներսիսին և կրում են սովորական, մեսրովբեան տառերով հասցէ՝ «ի ձեռս Ներսէս վարդապետ սիրական. Ժամանեցի:» «Հասանի պա . . . որ Աստուած սիրողն ի Տրապը . . . հասցնէ հայրա . . . ձեռովն:» Երեւի հանգուցեալ Այվազեանի 1862 ին տեսածն էլ կրում էր «Ներսէս վարդապետ հոգւոյս հատոր. հասցէն կամ վերնագիրը, ուղղական Կառնիսով: Սովորական տառերով ենք ասում, որովհետեւ եթէ այդ չորս բառը ծածկագրով գրուած և վերծանուած լինէին, մնացածն էլ, և եւզած բոլոր ծածկագիր նամակները կարգացուած կ'լինէին:

Այսպէս կամ այնպէս. մեր նպատակը չէ Հանգուցեալ Այվազեանի մասին յիշածը հերքել դրապէս, այլ ցոյց տալ, որ հաւանականութիւնից զուրկ է Պ. Զարմայր Մսերեանցի հաւաստածը, և եթէ նոյն իսկ Գեր. Այվազեան գտած է եղել Ներսիսեան ծածկագրերի բանալին, այդ գիւտը մեզ հասած չէր և կորած մեզ համար:

Սրանից մի քանի եօթնեակ առաջ գտնուելով մի քանի հարց հետ Գեր. Թադ. Արքեպիսկոպոսի մօտ, խօսք բացուեց նորից

ծածկագրերի մասին, և Նորին Բարձր. Սրբազ. բարեհաճեց
ցոյց տալ մեզ իւր մօտ գտնուած օրինակներից մին: Եւ 7—8
տարուց յետոյ կրկին տեսնում էի այդ ծածկագիրը և լսում
նորա անլեթմանելի լինելու մասին: Յիշուեց նաև Հանգ. Այ-
վազեանի արած փորձը և անյաջողութիւնը: Խնդրեցի մի քա-
նի օրով ծածկագիրն ինձ յանձնել ուսումնասիրելու: Ոչ մի-
այն շրջապատողներս, այլ և ես էլ յոյս չունէի յաջողութեան:
Մի շաբաթ չանցած այդ ծածկագրերի գաղափքն արդէն
լուծուած էր: Ահա թէ ինչպէս.

Ուսու մնասիրելու առած ծածկագիրս գրուած էր դեղնած,
փոքր ինչ կապուտին զարնող թղթի երկայն կտորի վրայ, որի
լայնութիւնը $12\frac{1}{2}$ սանտիմէտր, իսկ երկայնութիւնը մօտ 31
սանտ. էր: Մի ծայրում կրումէր Ներսիսի հասցէն, ինչպէս
վերևում դրինք և կարմիր կնքամոմի հետքեր: Չկար ոչ վեր-
նագիր, ոչ ստորագրութիւն, ոչ կանոնաւոր կետադրութիւն,
ինչպէս լինումէ սովորական նամակներում: Գրաւոր է «Ինչեւ
գրեալ է» գրեւոր է նամակի հին ծաւաւածքը, հասցէն և ինքնագիրը:

Ներսիսի և նորա ժամանակակից գործողների, մասնաւորա-
պէս Ռէթէոս Եպիսկոպոսի և Մանուէլի անուններն որոնելը ի
զուր անցաւ: Եւ ոյս տեսակ երթագրութիւնները ոչ մի հե-
տեանքի չհասցրին:

Ամբողջ գրուածքը բաղկացած էր 68 տողից որ և նոյնու-
թեամբ դնում ենք վերծանեալ օրինակին մէջ:

Փոքր ի շատէ գաղափար տալու համար ընթերցողին, դնում
ենք նամակի սկզբից 11 տող (տես միւս երեսում):

Այս տեսակ վերծանութեան փորձերում, որ երկրորդ ան-
գամն էր պատահում ինձ, այն հետեանքին էի հասել, որ յա-
ջողութիւնը կախուած է եկեղեցւոյն ինքնից: Երբ արամբանակն
լինելուց, թէ գրաւուել դիւրին և հեշտ, շուտով պտուղ
խոստացող վարկածներով, անշուշտ կմոլորուի մարդ և կար-
ծելով մի քանի բառ լուծած լինել, բոլորովին կանգ կառնէ
անկարելիութեան առաջ:

Առաջին տրամաբանական հարցումը որին պէտք էր պատաս-
խան գտնել՝ էր. ի՞նչ լեզուով է գրուած ծածկագիրը:

Մեր դարի սկզբում ընդհանրութեան մատչելի լեզուն էր
միւլիայն հայերէնը և մասամբ Ատրպատականի թուրքերէնը

րելիութիւն, միով բանիւ չինական աշխատանք: Այդ տեսակ ծածկագրի հմտանալն էլ երկար տարիների և տաժանակիր պարապմունքի գործ: Իլւս կողմից մեր հին գրքերի, ձեռագրերի մէջ գործածուած այս ձեւի (մի նշանագիրը—մի բառ) 200—300 նշաններից և ոչ մէկի նմանը գտնուումէր այս ծածկագրում: Ուրեմն և Պ. Երիցեանի իմանալ ցանկացածը թէ «ինչ ու ինչ մաքեր որ տեսակ նշանագրերով էին արտայայտուում», պէտք էր իբրեւ անտեղի մի կողմ ձգել: Թէև հարկաւոր է աւելացնել, որ բառեր և ոչ թէ այսինքն հին նշանագրելու միտքը, որչափ էլ մեզ համար անհեթեթ երեւի, նոյնչափ համապատասխան և մօտիկ պէտք է լինէր նախնեաց մտածութեան եղանակին, որոնք արդէն սովոր էին նշանագիր բառերով եթէ ոչ ծածկագրել, գոնէ սղել, պարզապէս և տեղ վառտակելու համար համառօտել իւրեանց գրուածքը: Այսպիսով հասնում ենք մեր երկրորդ ենթադրութեանը:

Այս ծածկագրի մէջ իւրաքանչիւր գէյ (և ոչ թէ բառ) իւր նշանագիրն ունի:

Այժմ գալիս ենք դժուարագոյն հարցմանը, որի պարզելուց կախուած է և ամբողջ խնդրի լուծումը: Արդեօք իւրաքանչիւր գէյ իւր սեպհական ճշ նշանագիրն ունէր, թէ ըստ «Գեղարդի» նայելով թէ գիրը քառի կամ Գուր և կամ ամբողջ հարաւոր մէջ քանիներորդն է, և ըստ այդմ՝ զանազան նշանագրերով է արտայայտուած: Ուրիշ խօսքով, մեր ծածկագիրն արդեօք մետրոպեան գրերի լոկ փոխանակութիւն է ուրիշ նշաններով, թէ կայ և մի երկրորդ տարր, ծածկագրութիւնն աւելի բարդող, որ և է գրքի հատուածի կամ թուերի գումարում կամ հանում աւելացնելով ծածկագրին:

Նորագոյն ծածկագրութեանց, որոց մասին և այստեղ կանգ առնելու միտք չունինք, քիչ թէ շատ ծանօթ ընթերցողը դիւրաւ կըմբռնէ այս մեր վերջին հարցման չափազանց կարեւորութիւնը և միանգամայն նորա մատին որ և է շատ կամ սակաւ հաւանական վճիռ տալու կամ ենթադրութիւն կազմելու դժուարութիւնը:

Ուստի և դիմեցի անուղղակի միջոցի. ընդօրինակելով հաշուեցի ամբողջ ծածկագրի մէջ եղած նշանագրերը և ստացայ 44 հատ նշան, որոնք և ծածկագրի այբուբենն էին լինելու: Մի

քանի անգամ ամբողջ գրութիւնն արտագրելով և գրուածքի ձեւին ընտելանալով նկատեցի, որ այդ 44 նշանագրից մի քանիսը կրկին են՝ կցուած երկու գիր, ինչպէս 5 Դ տողի 5 Դ նշանը, Այդ տեսակ կից գրերը դուրս ձգելով կազմած այբուբենիցս, մնաց 38 տառ—գրեթէ նոյնութեամբ սովորական այբուբենի (39) թիւը: Այս և եղաւ առաջին նշոյլը, որ պիտի առաջնորդէր ծածկագրի գաղտնիքը լուսաւորելու:

Այս թուի վրայ հիմնուելով կարելի է ենթադրել, որ ծածկագիրը սովորական այբբենի պարզ փոխանակումն էր, մանաւանդ՝ դարի սկզբում Բարդ փոխանակումէն ծածկագիր, նոյն իսկ լուսաւորեալ երկրներում, դժուար էր ենթադրել, ուր մնաց մեր մօտ: Ուստի և աւելի խորթութեանց մէջ մտնելուց առաջ պէտք էր ընդունել այս երրորդ ենթադրութիւնը. գ) գրերի պարզ փոխանակութիւն էր մեր ծածկագիրը. այն է՝ մի գիրը ունէր միայն մի նշանագիր:

Ուրեմն և պէտք էր փորձել իմանալ վերջապէս թէ ինչ գիր ի՞նչ նշանով էր արտայայտուած:

Վերջին գործողութեանը չհասած համառօտենք մեր վերի ենթադրութիւնները. ա) ծածկագիրը հայերէն լեզուով է բ) ոչ թէ բառերը, այլ գրերն են նշանագրուած և գ) մի գիրն ունի մի նշանագիր միայն:

Իւրաքանչիւր ծածկագրեալ նշանի համապատասխան տառը գտնելու համար շատ միջոցներ կան, քանի որ ծածկագրի լեզուն ենթադրուած է:

Հայերէնի մէջ ամենից շատ հանդիպող գրերն են ա: ո: և ն: Այս երեքից այբը և ոն բառերի վերջում շատ սակաւ են պատահում, մինչդեռ նուն՝ ընդհակառակը: Ուստի և յաճախագոյն պատահած նշաններից երկուսը ենթադրեցի այբ և նու: Ընդօրինակեցի բոլոր կարճ բառերը, երկու գրով, երեք գրով, կամ կրկնուած գրով, այն է՝ այն բազմագիր բառերը, որոց մէջ մի և նոյն նշանագիրը երկու կամ երեք անգամ էր պատահում: Յաճախ պատահած Բազիլ բառը ենթադրեցի և կամ է: Շատ փորձերից յետոյ, առանց շփոթուելու անյաջողութիւնից և մահաւանդ առանց կայելու այս կամ այն ենթադրութեանը,

աչքիս ընկաւ իւր յատուկ կազմութեամբ եօթներորդ տողի (տես ծած. օրին.) վերջին բառը, որն ըստ ինքեան պէտք է լինէր երեք բառից՝ առաջինը երեք գրով, երկրորդը միագիր, և երրորդը առաջինի կրկնութիւն: Այդպիսի որոշակի կազմութեամբ մի բառ հայերէնի մէջ կարող էր լինել. «շատ և շատ» կամ «այլ և այլ»: Սակայն վերի ենթադրութեամբ այբը մեզ յայտնի էր և այդ եօթներորդ տողի վերջին բառում չըկար մեր ենթադրած այբը. պէտք էր որոնել ուրիշ յարմարագոյն բառ: «Շատ և շատ» ի փոխանակ ենթադրեցի «իսկ և իսկ», որ և իսկ և իսկ ելաւ ծածկագրէ բանալին:

Եթէ «իսկ և իսկ» ուղիղ էր, տասներորդ տողում կար մի բառ մեր ենթադրած այբով և ինի, սէ, կեն տառերով, որ և կարդացւում էր «սաս. իկ»: Կէտը նշանակում է անծանօթ նշանագիր—որ լինելու էր՝ տիւն՝ «սաստիկ»: Այս ենթադրութեամբ՝ վերեւում մի քանի անգամ պատահած եռագիր բառը կարդացւում է՝ «ստ», այն է՝ «ըստ»: Այսպիսով մեզ ծանօթ են այժմի միջոցն հասարակող ենթադրութեամբ ա, ն, ի, ս, կ, և, տ, ը՝ ութը գիրը: Կծիկն սկսաւ քանդուիլ: Դժուարութիւնը լուծուած էր: Հետզհետէ գտնուեցան այբուբենի միւս բոլոր գրերը. պակասում էր ֆէն, այն էլ երկրորդ ծածկագիր նամակից դուրս եկաւ «թիֆլիզոյ» (թիֆլիսից) բառում:

Ահա բոլոր նշանագրերը, թարգմանուած սովորական այբբենով.

(Տես միւս երեսում)

Այս այբբենով իւրաքանչիւր դէ կարող է առանց մեծ դժուարութեան կարդալ ներսիսեան ծածկագրի ամեն օրինակ: Նս խոստանում եմ ամեն այդ ծածկագրերից ունեցողներին, եթէ ինքեանք դժուարանան՝ կարդալ և վերադարձնել—եթէ ինձ ուղարկեն իրենց ունեցածը, և վերջապէս հրատարակութեան յանձնելով մեր գտածը, յուսով եմ ամենքին միջոց տուած լինել անձամբ կատարելու նոյնը, ազատելով կորստից այս հազուադիւտ պատմական նշխարները:

Սինօգի արխիւում ինձ Գեա չյաջողուեց գտնել այս ծածկագրից: Երկու երեք օրինակ ունի Գեր. Սարգիս Նպիսկոպոս, անգամ Սինօգի, որ նոյնպէս սիրող է հնութեանց և որ անշուշտ չի զլանայ մեր ընթերցողներին իւր ունեցածը: Լսում

ƒ = u	⋈ = ʃ	ɹ = ʏ	ʀ = ʎ
ɔ = ʁ	g = ʌ	—c = 2	Λ = ʀ
ʏ = ʎ	H = ʁ	ʎ = 2	N = ʎ
ɹ = ʎ	T = ʎ	h = ʎ	ʎ = ʎ
ʃ = ʃ	l = ʃ	v = ʃ	ʃ = ʃ
ɹ = ʃ	l = ʃ	g = ʃ	ʃ = ʃ
g = ʃ	h = ʃ	l = ʃ	ʃ = ʃ
ʃ = ʃ	x = ʃ	G = ʃ	o = ʃ
ʎ = ʃ	g = ʃ	ɹ = ʃ	—o = ʃ
ʃ = ʃ	p = ʃ	2 = ʃ	— —

հնք որ մի քանի օրինակ էլ գտնուում են ներսէս Ե.ի ազգականների մօտ:

Այս ծածկագրեալ նամակների ժողովածուն, եթէ յաջողի մեզ կաղմիլ, կլինի հազուադէպ և թանկագին պատմական հաւաստիք: Այս նամակներով կձանօթանանք ներսիսի կուսակցութեան ներքին և փառնաթափող հորթոյն-նէանց, եւ եթէ մինոր բան էլ չաւելանայ ազգային պատմութեան, գոնէ սա մեծ նիւթ կլինի մեր ազգային «բարուց» պատմութեան (Sitten Geschichte) համար, որ դեռ ամենեւին չէ ուսումնասիրուած:

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿ

«Հոգւոյս ցանկալոյ, աչացս լոյս,

Ներսէս րաբունայդ մատու-

ցանեմ ողջոյն գրկախառ համ-

բուրիւ: Սէր իմ, զպատուէրսն, որ

ընդ Էփճիլարցի Մանուկին, գի-

տակ եղաք և ըստ յարգւոյդ և մեր

բնիկ մտաց կամեցաք իսկ և իսկ
կատարել, բայց ըստ մեր պայմա-
նի և ժամադրեալ ժամու ոչ եկին:
Գիտացաք որ վս (վասն) սաստիկ երկիւղին
չկարողացան դալ:*)

Լճւր հոգի իմ, մեր անուշաս (անվնաս) հասանիլն առ ցանկալիդ այս-
պէս պարտիս առնել. կոչել ի Գօրօն բնակել (բնակեալ) դօշի (թերևս
Դօշի) ունն և յանձնել նմա Դ (Կ) քաջ անձինք և բ (Ձ) ազնիւ ձիս,
զի ինքն Շամտինի տղայի ըռհաթն (ըռհաթ) է, կարող է աներկիւղ գալ
շրջիլ և ի Սահաթայ գիւղօրայսն և այսու ձևով ի ձեռս բերել զՄելիք
Մինասն և ի ձեռս նորին ծանոցանել (ծանուցանել) մեզ և մեք ի պայ-
մանադրեալ ժամում ի գիշերին ելցուք ի պարսպէն և ի լուսանալն առա-
ւօտուն ալ (աստուծով) գտցուք զԶօռայ գետառակի:

Այսպէս պարտիս պատուիրել և ամի (ամենայնի) զգոյժ (զգոյշ) լի-
նիլ. զի դա զիս և ես զդա լաւ գիտեմք. քաջ է և հմուտ ամ (ամենայն)
ճանապարհացն լեր անհոգ:

Եւ զայս ինչ կարծիս ունիմ ի գեօղի ունէն, հրամանքդ ևս խորհեա՛ և
ապա կատարումն տուր բանիցն, զի դա բարեկամ և ծանօտ (ծանօթ) է
փաշայի Գէորգին. մի գուցէ ծանուցէ նմա և մեզ վնաս լիցի. Յայսմանէ
միամիտ լեր և ապա խօսիր: Յայս կարծեացս եթէ անհոգացիս միւսքն
ամ (ամենայն) կարողանաս ի գլուխ բերել:

Եթէ ըստ այսմ լինիցի՝ Աբրահամն Աժտարխանցի և Յակոբն Պօլսեցի
թարց կարծեաց ընդ իս բերելոց եմ, Տիրցւ (տիրացու) Բարսեղն լինի թէ
չկին քանի աւուրց յղեսցուք:

Ո՛վ ջանիկ, զարմանամ թէ զիմոր մաժէք (մաշէք) զոգիս մեր, օրէ օր
ձգելով զօծումն Սրբազան Տեառնս (Դանիէլի) մերոյ, որոյ մաքոր (մա-
քուր) դարշապարացն համբոյրս մատուցանեմ թաղձեալ սրտիս. և միջա-
կտուրս առնէք զմերայինսն, Բէ՛ այսպէս և թէ այնպէս. թողլով զա (զա-
մենայն կամ զառաջին) պատճառսն, ջանացէք զայդ կատարել:

Վասն անցից և որպիսութեանց ոչինչ ունիմ գրելի, գիտելի է և լինե-
լոց է, միայն թէ զԱնտօն վարդապետ սիրական եղբօրս եղբայրն յորժամ
գայցէ յադր (յայդր) ի խնամս ունիցիս:

Առ ձեզ եղեալ եպիսկոպոս հարցս՝ Կլկլ բաբայիս, Գրիգոր բնիկ սիրել-
ւոյս, Աւրանցի ցանկալւոյս մաքուր զաջսն համբուրեմ՝ և զանոյշ խաթրսն
հարցանեմ. լե՛ր ողջ ի սէր:

Կար՝ Յով՝

(*) Մինչեւ այստեղ բնագրի տողերի չափը պահպանեմք, ընթերցողին համեմատու-
թեան դիւրութիւն տալու համար. վերելում ծածկադրով դրուած օրինակը սյու
11 տողն է:

ճաճոտն մեր սուրբ աջդ համբուրէ և ասէ. մեռաք պոսէպոս տալով,
Գրի ի սուրբ աթոռս յամենա իզ (26):»

Ծանօթութիւն առաջին համակի. Այս նամակի գրողն է Յովհան-
նէս Կարբեցի վարդապետը (յետոյ Կաթողիկոս): Նամակը
գրուած է Էջմիածնում (ի սուրբ աթոռս): Ամիսը և տարե-
թիւն յայտնի չեն, սակայն իմ կարծիքով ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆ է
1801 ԹԻԻԸ, ԻՍԿ ԱՄԻՍԸ—ՅՈՒՆԻՍ. ուրեմն այս նամակը գր-
ուած է 1801 թ. յունիսի 26ին Էջմիածնից Ուլքիլիսէ (երեք
խորան կամ Ս. Յովհաննու վանք): Կարբեցու ինքնագիր կեն-
սագրութիւնից (անտիպ) որ գրուած է 1802ին Թիֆլիսում,
երևումէ, որ նա մօտ 45 Կարէկան հասակում 1802ին Թիֆլի-
սում էր և Էջմիածին չէր վերադառնում Դաւթի երկիւղից:
Դաւթի 1801 թ. ապրիլի 28ին կաթողիկոս օծուեցաւ Էջ-
միածնում: Ներսէսը Ուլքիլիսէից ճանապարհ ընկաւ, յօգուտ
Դանիէլի աշխատելու համար և հասաւ Կ. Պոլիս 1801 յուլի-
սի 19ին: Ուրեմն այս նամակը գրուած պէտք է լինի 1801 ապ-
րիլ 28ից յետոյ, երբ Կարբեցին դեռ Թիֆլիս չէր փախել, և
1801 յուլիսից առաջ՝ երբ Ներսէսը դեռ Բայազիտ կամ Ուլք-
իլիսումն էր և Պոլիս չէր գնացել. թուականն ուրեմն հա-
տատ 1801ն է. մնումէ ամիսը, որ պէտք է լինի կամ մայիսի
26 և կամ յունիսի 26: Մեր կարգացած երկրորդ ծածկագիր
նամակից (տե՛ս ներքևում) երևումէ, որ Ռէթէոս Եպիսկոպո-
սին Թիֆլիսից խորհուրդ էին տալիս Կարբեցուն ընկերներով
Էջմիածնից փախցնել Ներսիսի մօտ Ուլքիլիսէ. «իսկ Աբրահամ
գրէ և զայս թէ Յովհաննէսն իւր համախոհիւքն առ քեզ յը-
ղեսցուք» (Բ. նամակ): Այս երկրորդ նամակի թուականն է
յունիսի 12 (անշուշտ 1801): Ուրեմն և մեր կարգացած ա-
ռաջին նամակը, որ երկրորդից յետոյ է ժամանակով, գրուած
է ոչ թէ մայիսի, այլ յունիսի 26ին: Նամակի մէջ հանդիպող
յառաւկ անունների մեծ մասը կարելի է մեկնաբանել: Ներսէսը
պիտի կանչէր Քօրուն գիւղի (Ջօռի միւս կողմը Մուսունի մօտ)
Գօջի կամ Ղոչի ռէսին (տանուտէր) որ Շամոնիի տղայի (հա-
ւանօրէն քուրդ իշխան) հողումն էր բնակւում (ըռահաթ—
հարկատու, հպատակ) և կարող էր Սահաթայ (Սահաթլար)
գիւղերը գալ շրջել և Մելիք Մինասի հետ տեսակցել: Մելիք
Մինասը շատ յայտնի էր այն ժամանակը և սորա մասին Սինօ-

դի արխիւում էլ շատ տեղեկութիւնք կան. Բլուր գիւղիցն էր, ուր և մինչև այժմ յիշում են նորան: Էվճիլարը Մարգարայ իջեանից ոչ հեռու, Երասխի մօտ հայաբնակ գիւղ է և ուխտատեղի: Զօռայ Գեաղուկը (լեռնային անցք, перевалъ) գրտնւումէ սահմանում, Բայազիտի ճանապարհին:

Աժդարխանցի Աբրահամը և Պոլսեցի Յակովբը, որ Բաբայ (առանց) կարծեաց Կարբեցին հետը փախցնելու տանելու էր Էջմիածնից, երևումէ որ կուսակից և հոգեկից ընկերներ էին: Երկուսն էլ չկարողացան Կարբեցու հետ գտնէ Թիֆլիս փախչել: 1804ին հանդիպում ենք մենք նորանց Էջմիածնում, ուր և յունիսի 20ին, Հռիփսիմեանց տօնի օրը, վանքի պարսպից Ռուսաց և Պարսից պատերազմին մօտիկ անելիս գնդակահար սպանուեցան: Աժդարխանցի Աբրահամը, արդէն սարկաւագէր և անուանւում էր Տրդատ, իսկ Յակովբը վարդապետ էր և կրում էր «Վարժապետ» մականունը: Սարկաւագութեան ժամանակ անուն փոխելը եթէ ոչ միշտ գործածական, սակայն անսովոր դէպք չէ և Յակովբի ընկերակցութիւնը ապացոյց է մեր ենթադրութեան հաւանականութեանը՝ որ Աբրահամն ու Տրդատը մի և նոյն անձնաւորութիւնն է: Տիրացու Բարսեղը յետոյ նշանաւոր եպիսկոպոս դարձաւ: Ներսիսի մօտ գրտնուած եպիսկոպոսներին բարե ուղարկելիս Կարբեցին յիշումէ Կլկլ բաբայ, որ է Կըլկըլ մականուանեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Աւրանցի ցանկալիս՝ Աւրան Մշու գաւառում մեծ հայաբնակ գիւղ է, Աւրանցի ցանկալին է ուրեմն Աւրանցի Յովհաննէս եպիսկոպոսը: (Տես այս երկու Յովհաննէսների նկրեմին գրած նամակը 1802 յունիս 1. Նիւնիւ Ներսէս Ե. ի Կէնս...) Փաշայի Գէորգը երևումէ որ Դաւթի կուսակիցներիցն էր թերեւ և ազգական: Անտօն վարդապետ սիրական եղբայրը, Գրիգոր ընիկ սիրելին և ձանճոտը թէ ովքեր են ինձ յայտնի չէ: Պոսէպոս տալ այն ժամանակուայ լեզուով նշանակումէր պատերի տակ կուչ եկած ման գալ: Զարմանալի չէ որ Դաւթի մօտ Էջմիածնում փակուած՝ պոսէպոս տալով էին ման գալիս:

Այս առաջին նամակի ծածկագրի ձեւը շատ վարժ և գեղեցիկ է, մինչդեռ երկրորդինը անվարժ է շատ և վրիսականերով լիքը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱԾԱԿ

(Ծածկագրով) «ի ձեռն ներսէս վարդապետին,
ի Ուշքիլիսէ ի ձեռն ներսէս վարդապետին հասցէ:

Ներսէս վարդապետ ազնիւ եղբայր իմ:

Յուհիս (Յունիս) ամսոյս է (7) Դաւթիս մարդիք ի Թիֆլիզոյ եկին թղթովք Սօլմօնին, Կարապետին, Աբրահամին և Մաղաքիէլի Յովհաննէսին: Գրեալ են թէ ժողովեցաք առ Կաւալիցիին, խօսեալք վասն քո և նա ասաց թէ զորն կամիք նա է ձեր կաթողիկոսն. և ըստ այսմ ասաց թի (թէ) յառաւօտուն բազմութեամբ գնալ առ ինքն թի (թէ) առ Կնօրինն գնասցուք: Գնացեալ ի յառաւօտն քո բանն գլուխ հան. իսկ Աբրահամն կարճ գրէ թէ՝ կոնդակն փողոցսն կարգացաք և խստացան (խոստացան) մոմն տալ և անունդ դ (3) ժամս յիշեցաք: Զիք—Կարապետն գրէ թէ՝ մեզ Կնօրինն խոստացել է Ղաւամթն բերել տալ և այլ այսպիսիք:

Իսկ Աբրահամ գրէ և զայս թէ Յովհաննէսն իւր համախոհիւքն առ քեզ յղեսցուք:

Արդ թէպէտ երևի թէ փարայի տուգախ է, այլ մի գուցէ շփոթն տեսնեցէ. այդի թուղթս առ մեծամեծս թէ Հայոց և թէ Ռուստաց (Ռուսաց) և օրինակս Պօլսոյ բանից շուտով առաքեսջիք: Թէպէտ այս բանից լրովքն յուսակտուր էաք, մինչ օրինակ Մանուէլի գրոյն տեսի, յիրաւի նորոգեցան կեանք մեր:

Մի բազմակընիք ևս որ յղեալ եմք չգիտեմք էհաս թէ որպէս եղև գրես:

Կամիմք առ Կայսրն և առ Սինօթն Ռուսաց ևս շինել և յղել առ Եփրեմ հայր սուրբն: Եթէ պապաշաճաոր (պատշաճաւոր) է համարիք առ ձեզ առաքելք, յղել ձեր թղթովքն:

Մեռոնի իւղի պատրաստութիւն տեսէք և այս նիւթից հոգն ևս հոգացէք. իսկ մնացելոց բանքն զօլայ է: Ի Պօլսոյ և կափ (կամ) ի Կարնոյ կարելի է թէ գտանի բերել տայցէք:

Պալատան 150 տրամ, միայսալի որ է զուգի ձէթ՝ 30 տրամ, ամբար 5 տրէմ, Մուշկ 5 տրէմ, լատան 15 տրէմ: Այսոքիկ դուք բերել տուք. իսկ միւսքն յետոյ ևս հոգացուի:

Արդ սա (Դաւիթ) որպէս թէ զօրութիւն առեալ մինչև 60 թուղթս գրէ ի Թիֆլիզ և ի կողմն Հաշտարխանու և առ կայսն (կայսրն): Լճր ողջ ի Ցէր ի սէր, Ռէթէոս:

Թուղթքդ հասին առիս. մանսէրից միոյ հասանիլն իմացան, յետինս ոչ: Յունիսի ժբ (1801) ի սուրբ Էջմիածին:

Մանօֆաւիւն էրէրորդ Նահալի. Այս նամակի գրող Ռէթէոս եպիսկոպոսը շատ յայտնի է իբրև Ներսիսի կուսակից և խնամի: Ներսիսի քոյր Դայիանէն Վաղարշապատում ամուսնացած

էր Ռէթէոսի եղբոր՝ Յովհաննէսի հետ: Իշխան Սալուման Արղուն-
թեանը Յովսէփ արքեպիսկոպոսի յանկարծահաւ մահից յետոյ
յայտնի է որ Դաւթի կուսակիցներէց էր, որոնք և Թիֆլիսում
աշխատում էին Դաւթի համար: Նամակից երևումէ որ Թիֆ-
լիզցիք խոստացել են (երևի դադարացրել էին) Էջմիածնի
Տաճարում վառելիք մօմը տալ, ինչպէս և մինչև օրս էլ տա-
լիս են, և Դաւթի անունը երեք եկեղեցում յիշել են: Գրումէ
մեռոնի պատրաստութիւն տեսնել, որ Դանիէլը կաթողիկո-
սանալով Նքեք—խորանում մեռն օրհնէ, ինչպէս և եղաւ:
Դիւմիւշխանցի Մանուէլ Ալթունեան կամ Շահինեան, Ներսի-
սիսի ընկեր և ջերմ Դանիէլեան, այն ժամանակ գտնւում էր
Պոլսում: Իսկ ինչ վերաբերումէ այն բանին թէ Էջմիածնից
կամենում են Կայսեր և Ռուսաց Սինօդը խնդրագիր ուղարկել,
այդ էլ կատարուեցաւ 1802 ին: Ուղարկուեցաւ 3 օրինակ.
մինը Կայսեր, միւրը Սինօդին և երրորդը Աբրոսի մետրապո-
լիին: Կառալիցին է այն ժամանակուայ Վրաստանի Ռուս կառա-
վարիչ Կովալենսկին, որ Դաւթի կուսակից էր ինչպէս և Ռու-
սաց դեսպանը Պոլսում՝ Թամարան. մինչդեռ եփրեմ Արքե-
պիսկոպոսը և Լազարեանները ջերմ Դանիէլեաններ էին: Կո-
րնէ է այն ժամանակ Կովկասում եղած ռուս զօրաց ընդհանուր
հրամանատար Կնորրինգը:

ՄԻԱԲԱՆ

Մ Ի Լ Տ Ո Ն

ԵՒ ՆՈՐԱ

« ԿՈՐՈՒՍՏ ԴՐԱԽՏԻ »

(ԸՊԻ ՏԷՆԷ)

Միթարեանց բազմապատակ հայրերը Հայոց ազգի լուսաւորութեան մե-
ծապէս սատարել են նաև այնու, որ օտարազգի ընտիր դասական մատենա-
գրութեանց թարգմանութիւններին վաղուց ձեռնարկելով՝ շարունակ և ան-
խոտոր այդ ճանապարհով են ընթացել: Նոքա մինչ ցայսօր չեն դադարում
արդարացնել Գեօթէի այն ասութիւնը, թէ թարգմանիչը միջնորդ է հա-